
REKONSTRUIRANJE ZGODOVINSKIH JEZIKOVNIH SITUACIJ: METODE, PROBLEMI IN PRIMERI

Prispevek predstavlja nekatere metode, probleme in zakonitosti rekonstruiranja zgodovinskih jezikovnih situacij znotraj zgodovinske sociolingvistike. V okviru tega govori o določanju rabe jezika po družbenih položajih (kmetje, mestno prebivalstvo, plemstvo) ter o zapletenejših jezikovnih repertoarjih bolj izobraženih posameznikov v določenem obdobju. Opozarja na vpliv izobraževalnega procesa na jezikovno situacijo, na vlogo rabe različnih jezikov v okviru istega besedila oziroma knjige pri opazovanju jezikovne situacije, na razlike med tvorci in naslovniki tedanjih književnih besedil, na potrebo po specifični obravnavi normativnih del glede na njihov vpliv na zgodovinsko jezikovno situacijo ter na odraz jezikovne situacije v sočasnem besedju (zlasti terminologiji), še posebej pa opozarja na problematičnost tedanjih oznak za jezik, narečje in govor.

0 Uvod

Opisovanje zgodovinskih jezikovnih situacij zahteva bistveno drugačen pristop kakor opisovanje sodobnih jezikovnih situacij. Medtem ko imamo pri sinhronih obravnavah možnost empiričnega dokazovanja posameznih značilnosti, načrtnega zbiranja poljubnega gradiva ter dostop do poljubnih virov in informacij, je položaj raziskovalca jezikovnih situacij v preteklosti omejen glede na to, koliko podatkov o določeni situaciji so nam ohranili viri ter koliko informacij lahko dobimo posredno s pomočjo najrazličnejših tako jezikoslovnih kakor tudi zgodovinskih in drugih ved. Medtem ko sinhrono jezikovno situacijo *opisujemo* (čeprav gre tudi pri takšnih opisih zaradi različnih teorij, metod in ciljev opisovanja za *konstrukcijo*), moramo zgodovinsko jezikovno situacijo *rekonstruirati*. Pri opisu prve sledimo zakonitostim sinhronega sociolingvističnega opisa (ki jih praviloma določamo sami), pri opisu druge pa zakonitostim zgodovinske sociolingvistike (kjer smo praviloma mnogo bolj omejeni).

Pri zgodovinski sociolingvistični *rekonstrukciji* namreč težko sledimo vnaprej določenim shemam, modelom in pravilom, ampak se moramo vsakič znova prilagajati

značilnostim posameznega zgodovinskega obdobja in prostora, znotraj katerega želimo opisati določeno jezikovno situacijo. To ne pomeni samo, da na primer na podlagi modelov opisa jezikovne situacije v nemškem prostoru v 16. stoletju ne moremo narediti kvalitetnega opisa jezikovne situacije v slovenskem prostoru v istem času, ampak tudi to, da modela za opis jezikovne situacije v 16. stoletju v slovenskem prostoru ne moremo uporabiti na primer za opis jezikovne situacije v 17. stoletju v slovenskem prostoru. Na voljo nam je namreč povsem drugačno gradivo: manj ko imamo na razpolago neposrednih virov (torej knjižnih del in rokopisov), več raznovrstnega znanja zahteva od nas rekonstrukcija. Kljub vsemu pa nam sodobna sociolingvistična spoznanja nudijo dober teoretičen okvir, s pomočjo katerega tudi zgodovinska sociolingvistika lažje definira in razreši različne probleme.

K analizi zgodovinske jezikovne situacije moramo pritegniti sodobna jezikoslovna, literarnoteoretična in literarnozgodovinska spoznanja, poleg njih pa še spoznanja s področja zgodovine, sociologije, knjigotrštva, financ, pedagogike ter zgodovine prava, šolstva, pedagogike, teologije, narodopisja in drugih ved, kakor jih pač glede na razpoložljive vire zahtevata določeno obdobje in prostor. Uporabnost takšne metode je pokazal Grdina (1999).¹ Takšna multidisciplinarnost seveda zahteva dejansko poznavanje različnih področij, kar v današnjem času ni najlažje, saj se zaradi številnih že opravljenih sintetičnih študij avtorji raziskav največkrat ukvarjajo s posameznimi problemi.

Z rekonstruiranjem zgodovinskih jezikovnih situacij se je v našem prostoru ukvarjalo precej avtorjev, ki so zbirali, komentirali in urejali vire ter nekateri z bolj drugi z manj ustreznih vidikov osvetlili določena obdobja in probleme. Med mnogimi omenimo na primer Bredo Pogorelec, Martino Orožen, Rada L. Lenčka, Jožeta Toporišiča; Franceta Kidriča, Mirka Rupla, Jožeta Pogačnika, Jožeta Koruze, Janeza Rotarja itd. Iz mlajše generacije lahko posebej omenimo Igorja Grdino (vsa obdobja, še posebej srednji vek, 16. in 19. stoletje), Marka Stabeja (19. stoletje) ter Elisabeth Seitz (16. stoletje). Ne smemo pa spregledati niti številnih zgodovinarjev in drugih filologov (npr. Primoža Simonitija za humanizem na Slovenskem), ki so v svoje preglede vključevali tudi opise zgodovinskih jezikovnih situacij.

V našem prispevku bomo skušali opozoriti na nekaj temeljnih zakonitosti in problemov pri rekonstruiranju slovenske jezikovne situacije v 16. stoletju, pri čemer bomo po potrebi segali tudi v zgodnejši čas.

1 Jeziki v slovenskem prostoru, raba jezika po družbenih položajih, relativizacija rabe s širitvijo jezikovnih repertoarjev

Nosilce jezikovne situacije v 15. in 16. stoletju je najpriročneje razdeliti **glede na tri družbene položaje**: kmečko prebivalstvo, mestno prebivalstvo in plemstvo.

¹ Kot enega izmed primerov rekonstrukcij posameznih jezikovnih situacij v omenjenem delu bi navedel npr. Grdinov opis jezikovne situacije na Bonomovem dvoru (Grdina 1999: 181–188). Podobno metodo lahko zasledimo tudi pri Elisabeth Seitz (1998: predvsem 204–262).

Vendar pa nas ta delitev ne sme zapeljati v stereotipno predstavo o ostri razdeljenosti treh jezikov (slovenščine, nemščine – ponekod še italijanščine – in latinščine) na omenjene tri stanove. Takšna predstava je v sodobni strokovni literaturi sicer že v celoti zavrnjena, nam pa lahko služi kot dobro metodološko opozorilo, da so bila nekdanj, v našem primeru v 15. in 16. stoletju, razmerja med pojmi, kot so jezik, nacija in družbeni položaj, bistveno drugačna kakor dandanes. Vlogo slovenskega jezika v jezikovni situaciji na tedanjem slovenskem prostoru bomo tako razumeli samo, če bomo upoštevali tudi vlogo ostalih jezikov, uporabljanih na slovenskem prostoru (latinščina, nemščina in italijanščina), vlogo narodne oziroma etnične pripadnosti govorcev in piscev posameznih jezikov pa bomo razumeli samo, če med jezikom in narodnostjo ne bomo delali absolutnega enačaja in če se bomo zavedali, da je pripadnik iste narodnosti lahko pisal v enem in govoril v drugem jeziku (ali drugih jezikih).

Kmetje, ki so s svojimi družinami predstavljali večino prebivalstva slovenskega ozemlja,² so bili na splošno neizobraženi in nepismeni; govorili pa so od pokrajine do pokrajine različne slovenske govore in narečja. Ker nemščine ali latinščine kmetje niso govorili (poznali so verjetno le nekaj bistvenih izrazov – ali morda celo formul – iz vsakodnevnega življenja), so morali stiki ljudstva z višjimi sloji potekati v slovenščini. K večinskemu kmečkemu prebivalstvu je bila po svoji dolžnosti v določenih situacijah³ jezikovno usmerjena tudi **Cerkev**, kar kažejo določeni znaki tradicije v govorjeni javni besedi že pred protestanti.⁴ V 16. stoletju je k še večji ustalitvi cerkvenega slovenskega jezika tudi v odnosu do kmetov prispevala protestantska književna produkcija.

Mestno prebivalstvo je bilo jezikovno in etnično bolj heterogeno, kakor bi lahko sklepali glede na ohranjene pisne vire. Raba nemščine (in v primorskih mestih italijanščine) v pisnem uradnem poslovanju nas ne sme zavesti k misli, da je sploh vse življenje mestnega prebivalstva potekalo v teh dveh jezikih.⁵ Napačen bi bil tudi sklep, da so v mestih rabili en sam jezik. Dvo- oz. trojezičnost je bila v slovenskem prostoru nekaj običajnega (IZS 1999: 113), tudi zaradi dvojne migracije: iz vasi v mesto (slovenščina) in iz mesta v mesto (nemščina, italijanščina, tudi slovenščina). Kar se tiče etnične pripadnosti (IZS 1999: 115), je za manjša mesta na Kranjskem gotovo, da je v njih prevladovalo slovensko prebivalstvo. V Ljubljani je bilo po

² Več kot 80 % do 15. stoletja in več kot 90 % v 16. stoletju (IZS 1999: 107, 135).

³ Ohranjeni srednjeveški slovenski spomeniki predstavljajo temeljni fond besedil, ki jih je v narodnem jeziku uporabljala zahodna cerkev (razdelitev povzemam po Grdini 1999: 35–36): spovedni obrazci (*Brižinski spomeniki*, *Stiški rokopis*), preprični klic (*Stiški rokopis*), pridžno poučevalno besedilo (2. *Brižinski spomenik*), Očenaš, Zdravamarija, Vera (*Celovški rokopis*, *Starogorski rokopis*), antifona Salve Regina (*Stiški rokopis*), enokitični velikonočni kirielejson (*Stiški rokopis*), seznam ustanovnih maš verske bratovščine (*Beneškoslovenski rokopis*). Ljudstvo je seveda molilo in prepevalo v domačem jeziku. Tudi o obstoju verskih pesmi, ki se jih je v slovenščini prepevalo v cerkvi, imamo za 15. stoletje sicer posredne, a vseeno utemeljene dokaze (Kumer 2002: 139–158).

⁴ Prim. Pogorelec (1994: 551–552) in Pogorelec (1984: 187–195). Za dokaze za obstoj take tradicije prim. Legan Ravninar (2001: 87–88) in Orožen (1996: 39–40).

⁵ Prim. tudi Štih (1996: 150) in IZS (1999: 113). Sklepanje na podlagi priimkov nam da neustrezno sliko, saj so priimke večkrat prevajali.

izračunih v času reformacije, ko naj bi tu živelo do 6000 ljudi, najmanj 70 % prebivalcev Slovencev. Po izvoru tuje mestno prebivalstvo je bilo za narodnostno sestavo slovenskega ozemlja manj pomembno, zato pa je bila njegova vloga toliko večja v gospodarstvu (florentinski bankirji, Judje, trgovci južnonemškega in italijanskega izvora).

Skratka, jezik govora ni bil vedno enak jeziku zapisa in etnična pripadnost pri tistih, ki so razumeli več jezikov, ni pogojevala rabe določenega jezika v vseh situacijah oziroma v vseh govornih položajih.

Jezik **plemičev** je bila predvsem nemščina, vendar tudi slovenščina že v srednjem veku, še manj pa v 16. stoletju, ni bila tako zapostavljena, kakor bi lahko sklepali na prvi pogled. Velik del plemstva je bil tako najmanj dvojezičen, ponekod celo trojezičen. Da je plemstvo slovenščino rabilo tudi v prestižnejših položajih, nam pričajo nekateri zgodovinski in literarni drobci.⁶

Predvsem med nižjimi plemiči, ki so imeli na svojih gospostvih patrimonialno sodstvo,⁷ lahko predvidevamo poznavanje slovenščine, saj svojih pristojnosti do podložnikov sicer ne bi mogli izvajati. Ohranjeno imamo celo pritožbo kranjskih stanov iz leta 1527, ker je deželni knez postavil za glavarjevega namestnika nekoga, ki ni deželan in »ki ne zna slovenščine, kot od nekdanj velja«. Iz tega po Štihu (1996: 139) sledi, da je vsaj večji del kranjskega plemstva znal slovensko, saj bi si sicer s pritožbo zaprlo vrata do uglednih deželnih funkcij. To, da plemstvo ni uporabljalo slovenščine pri pisnem komuniciranju in (z redkimi izjemami) pri literarni produkciji, torej ne pomeni, da je niso govorili ob določenih priložnostih v vsakdanjem življenju.

Navedimo primer: opis govorca slovenščine plemiškega stanu s konca 15. stoletja nam podaja Paolo Santonino, ko opiše srečanje z vitezom Hartmanom Orneškim in njegovo ženo Omelijo z gradu blizu Ptujске gore (*Mons gratiarum*). Medtem ko za viteza Santonino dvoumno pravi, da je prepeval pesmice »v svojem jeziku« (Santonino 1991: 74), o jezikovnem repertoarju gospe Omelije Santonino ne dopušča dvoma: »Poleg tega ima gospa Omelija več zalih, mladih in svežih služabnic in govori enako dobro nemško in slovensko« (Santonino 1991: 75). Da bi si ustvarili pravi vtis o takem govorcu slovenščine, si pogledjmo, kakšna je bila omenjena gospa Omelija. Santonino (1991: 74–77) jo je opisal kot »zalo in ljubko ženo«, ki ima »v fevdu neki grad, ki ji ga je dal patriarhov sedež, zato se je do patriarhovega tajnika izkazala dobrotno in na moč prijazno«. Tudi njeni obleki, ki ju Santonino natančno opiše, pričata o precejšnji premožnosti. Omenjeni Santoninov opis je za razumevanje jezikovne situacije ob koncu 15. stoletja nadvse dragocen, saj nam potrjuje dvoje:

⁶ Npr. Bernhard (II.) Spanheimski; legenda o ustanovitvi Žič (Grdina 1999: 18); ohranjeno pismo v srbščini, ki ga je leta 1480 zadnjemu Goriškemu grofu Leonhardu pisala Katarina Branković, vdova po poslednjem Celjanu Ulriku (Štih 1996: 138); drugi podobni drobci (prim. Grdina 1999: 98).

⁷ Patrimonialno sodstvo je bila pravica do uprave in sodstva nad podložniki (pravica do sojenja, do prisilne izterjave zahtevkov in do nekaterih dejavnosti v nepravdnem postopku). Ponekod v zahodni Sloveniji patrimonialnega sodstva ni bilo.

1. plemiči so govorili tudi slovensko; 2. to so počeli tudi v situacijah, ko so želeli dati dober vtis.

Gornji opis rabe jezikov je seveda dokaj posplošena rekonstrukcija. Obenem z rastjo izobrazbe in kulturne dejavnosti v slovenščini, predvsem pa z bistvenim rezom, ki ga je v jezikovno situacijo naredil slovenski *knjižni* jezik, pa lahko rekonstruiramo **vse bolj zapletene jezikovne repertoarje posameznikov**. Pri slovenskih protestantskih piscah v 16. stoletju lahko opazujemo glede na prenosnik in socialno okolje naslednji jezikovni repertoar, ki je glede na življenjsko usodo in izobrazbo posameznika seveda dodatno variiral.

prenosnik	socialno okolje	slovenščina	nemščina	latinščina
govorjeni jezik	dom 1 (v mladosti)	govor domače vasi (ali govor mesta)	/	/
	dom 2 (žena, otroci, ožji prijatelji)	+	+/-	/
	šola (uradno)	dokler niso znali nemščine	dokler niso znali latinščine	+
	šola (neuradno)	redka raba s slovenskimi učenci ali študenti	+	+ (odvisno od stopnje šole in dejanskega znanja latinščine)
	mesto (neformalno)	+ (če govori sogovornik slovensko)	+ (če govori sogovornik nemško)	/
	cerkev	+	+	/ ⁸
	uradno poslovanje in sodstvo	redko, odvisno od jezikovnega repertoarja uradne osebe	+	/
pisni jezik	šola	/	+	+
	pisma	/	+	+ (vendar samo najbolj izobraženi)
	cerkev	+	+	+ (vendar samo najbolj izobraženi)
	književnost in kultura	+	+	+ (vendar samo najbolj izobraženi)
brani jezik	branje drugim	+	+	+
	tiho branje	+	+	+ (tudi grščina, hebrejščina, drugi slovanski jeziki itd.)

Tabela 1: Jezikovni repertoar slovenskih protestantskih piscev v 16. stoletju glede na prenosnik in socialno okolje.

Poglejmo si denimo Jurija Dalmatina (osnovni podatki so povzeti po Kidriču 1925: 117 in Rajhmanu 1996: 73). Sprva je odraščal v slovenskem okolju (*dom 1*, Krško).

⁸ Sem bi sodili kvečjemu naučeni obrazci v latinščini, nikakor pa ne izvorno tvorjena govorjena besedila.

S šolanjem je začel pri Adamu Bohoriču (do 18. leta), ki je zagovarjal čim hitrejši postopni prehod k rabi latinščine v šolski komunikaciji: ko si je učenec lahko pomagal z nemščino, se v uradni šolski komunikaciji ni več smel sporazumevati v slovenščini, ko je znal latinščino, pa ne več v nemščini. Od 1565 je študiral na Würtemberškem: 1565–1566 v nižji latinski šoli v Bebenhausnu severno od Tübingena, 1566–1572 pa na univerzi v Tübingenu, kjer je kot Tiffernov štipendist končal filozofijo in protestantsko teologijo. Imatrikuliran je bil 19. avgusta 1566, med Tiffernove štipendiste sprejet oktobra 1566, bakalavrej je postal 30. marca 1569, magister 10. avgusta 1569, (v latinščini napisano) tezo *De catholica et catholicis disputatio* je dal tiskati 1572, štipendist je ostal do ordinacije in odhoda v Ljubljano 1572. V času študija je kakor ostali študenti govoril, bral in pisal nemško ter latinsko, hkrati pa se je zasebno uril tudi v branju, govorjenju in pisanju slovenščine. Brati je znal tudi grško in hebrejsko. O jeziku komunikacije z ženo in otroki (*dom 2*), ki so mu sicer zgodaj umrli, nimamo nobenih neposrednih virov, lahko pa predvidevamo, da je govoril z njimi dvojezično: v slovenščini in nemščini.

Dalmatinovi pisni jeziki v literarnem ustvarjanju so bili slovenščina, nemščina in latinščina. Kot pridigar je v cerkvi (javno) govoril nemško in slovensko, prav tako je v teh dveh jezikih komuniciral s svojo okolico (z različnimi slovenskimi govori se je srečeval npr. kot pridigar v Begunjah in župnik v Škocjanu). Pisemsko korespondenco je vodil Dalmatin večinoma v nemščini, vendar tudi v latinščini. Iz latinskega pisma, poslanega 17. junija 1569 kranjskim deželnim stanovom (s katerimi je sicer pozneje praviloma komuniciral v nemščini), kar veje namen, narediti vtis z dobro latinščino in izdelanim (po našem mnenju kar malo šolskim) slogom.

2 Vpliv izobraževalnega procesa na rabo jezika: diglosija in pozabljanje

Če želimo pravilno razumeti jezikovno situacijo v 16. stoletju, se moramo zavedati razmer na področju šolstva. Slovenščine do protestantov na šolah v *uradni* komunikaciji ni bilo,⁹ prav tako ne pričajo o njej viri tudi v zvezi osnovnimi in mestnimi nemškimi in latinskimi šolami v 16. stoletju (prim. Schmidt 1952). Na protestantski stanovski šoli v Ljubljani je imela slovenščina samo funkcijo premostitvenega jezika (Ahačič 2004: 60–63), v nadaljnjem univerzitetnem izobraževanju pa je sploh ni bilo. Zato moramo kot enega značilnih fenomenov pri mnogih tedanjih izobražencih slovenskega rodu omeniti problem izrazite diglosije v razmerju slovenščina : latinščina/nemščina, ki je vodila v pozabljanje slovenskega jezika. Slovenski protestanti so svoje študente v tujini zato dejavno vzpodbujali k ohranjanju slovenščine. Jurij Dalmatin je moral na primer na vzpodbudo Primoža Trubarja in bebenhausenskega opata Eberharda Bidenbacha (ki sicer slovenščine ni

⁹ To da je bil *učni* jezik latinski, seveda ne pomeni, da se maternega jezika ni slišalo. Predvsem v mestnih šolah lahko predvidevamo večjo prisotnost »maternega« jezika: na slovenskem prostoru sta bila to zaradi specifične dvo- ali večjezičnosti nemščina in v obmorskih mestih italijanščina (prim. tudi Vidmar 1997). Kljub temu pa nam viri pričajo tudi o rabi slovenščine. Kakor lahko namreč preberemo v Herbensteinovi avtobiografiji (Simoniti 1979: 215), je bila 1486 v Vipavi šola, v kateri se je učil v nemškem in slovenskem [windisch] jeziku.

znal) vsak dan z vajo ohranjati slovenski materni jezik. V pismu, ki sta ga skupaj z Adamom Bohoričem 1. januarja 1584 pisala Ludviku Württemberškemu, piše o tem Dalmatin takole:

Tukaj [v samostanu Bebenhausen in v tübinškem Tiffernovem zavodu] nisem študiral le svojih predmetov, jezikov in teologije, temveč na iskreno pobudo gospoda doktorja Eberharda Bidenbacha, bebenhausenskega opata, in gospoda Primoža Trubarja, mojih ljubih zaščitnikov, učiteljev in podpornikov, tudi svoj slovenski materni jezik z vajo ohranjaj, tako da sem vsak dan, kolikor sem ob študiju zmožel, prevajal iz drugih jezikov v slovenski in tako še v Tubingenu poslovenil prvo Mojzesovo knjigo. (Rajhman 1997: 106.)

Takšnega pozabljanja je bilo sicer sčasoma manj zaradi naraščajoče književne produkcije v 16. stoletju,¹⁰ vendar pa je bilo obvladovanje maternega jezika pri izobražencih slovenskega rodu zelo odvisno od njihovih interesov in priložnosti za rabo slovenščine.

3 Vloga rabe različnih jezikov v okviru iste knjige pri opazovanju jezikovne situacije; razlika med tvorci in naslovniki besedil

Raba različnih jezikov v okviru istega besedila oziroma iste knjige mora biti pri opazovanju jezikovne situacije deležna še posebej velike pozornosti. Različni jeziki, ki jih rabijo tvorci besedil, določajo tudi različne skupine naslovnikov.

Naslovnike Bohoričeve slovnice (BH 1584), ki je bila napisana v **latinščini**, moramo iskati v dokaj ozkem krogu izobražencev slovenskega rodu in še ožjem krogu akademske elite, ki jo je iz različnih vzrokov zanimala slovenščina (npr. tübinški profesor grščine Martin Crusius). V drugih delih latinščina večinoma stoji na mestih, ki zanimajo predvsem visoko izobražene. Latinščina v pismih slovenskih protestantskih piscev pa kaže na posebno akademsko spoštovanje pisca do naslovnika.

Nemščina stoji v protestantskih delih predvsem v uvodih, besedila v nemškem jeziku pa so namenjena vsem pismenim naslovnikom, še posebej tistim, ki so po finančni, oblastniški ali verski plati odločali o izidu knjig.

Naslovniki (osrednjih) **slovenskih** besedil v protestantskih knjigah so bili po eni strani tisti, ki nemščine in latinščine niso znali in so dela v največjem delu poslušali,

¹⁰ O tem lahko beremo v Dalmatinovem pismu kranjskim odbornikom 10. januarja 1572: »Torej se moram za vsa dobra dela, ki sem jih od svoje mladosti naprej bil deležen, v največji meri zahvaliti svoji ljubi domovini in vašim milostim in gospodstvu. Da bi za vsa ta velika dobra dela izkazal dolžno srčno hvaležnost s svojim delom, sem ob vsakem času delal in vse svoje dejanje in nehanje usmerjal samo v to, da bi slovenski krščanski cerkvi, ker sem za to zakonito poklican, v materinem jeziku koristno služil povsod, kjer se je za to pokazala potreba. Zato sem se potrudil ter tukaj poleg filozofskega in teološkega študija pridno poglobljal znanje slovenskega jezika, najprej z **branjem slovenskih knjig**, ki jih je izdal spoštovani in za slovensko cerkev zelo zaslužni gospod Primož Trubar, nato pa po nasvetu in spodbudi mojih učiteljev s pisanjem.« (Rajhman 1997: 57.)

v manjšem tudi brali. Za nekatera dela, predvsem za nekatere slovenske uvode v posamezne knjige pa lahko rečemo tudi, da so bili namenjeni ožjemu krogu slovenskih bolj izobraženih pismenih naslovnikov. V takih primerih je slovenščina dopuščala svobodnejše pisanje kot nemščina, saj vsebina ni bila neposredno dostopna tistim nemškimi bralcem, ki so odločali o razširjanju, tiskanju in financiranju knjig. To seveda ne pomeni, da je bila vsebina slovenskih besedil bistveno drugačna od vsebine slovenskih, ampak samo, da je bila lahko nekoliko bolj sproščena.

Običajna **jezikovna zgradba slovenskih protestantskih knjig** je bila sicer naslednja: 1. naslovnica, ki je lahko dvojezična¹¹ (slovensko-nemška, enkrat tudi slovensko-latinska (TE 1555)) ali enojezična slovenska (TA 1555, TC 1555, TA 1566, KPo 1567, TkM 1579, DC 1579, DM 1584, TiPre 1588, TPo 1595, TfC 1595, ZK 1595), enkrat tudi nemška (TC 1550). Skoraj praviloma (nekaj izjem) stoji na naslovnici latinski citat; včasih stoji na notranji strani še povzetek knjige v slovenščini ali kratek nagovor k branju; 2. nemški uvod; 3. slovenski uvod in slovensko besedilo knjige. V latinščini so včasih naslovi posameznih poglavij ali razdelkov (npr. TC 1550, TAr 1562, pesmarice) ter različni citati. Povsem na koncu včasih najdemo nemški (npr. TC 1550, TA 1550, JPo 1578, DB 1584) ali latinski (npr. KPo 1567) podatek o tiskarju ali isti citat (oziroma misel) v latinščini, nemščini in slovenščini (npr. TE 1555). Posebnost v jezikovnem smislu predstavljata petjezični KO 1566 in dvojezični TC 1567. Latinsko pisani so slovnica (BH 1584) in oba Megiserjeva slovarja (MD 1592, MTh 1603).

Preprostejša je **jezikovna podoba ohranjenih pisem** slovenskih protestantskih piscev. Primož Trubar je pisal pisma praviloma v nemščini, v latinščini so ohranjena štiri pisma (Rajhman 1986: pisma št. 6, 30, 46, 51),¹² daljši latinski odstavek pa ima eno (sicer nemško) pismo (Rajhman 1986: pismo št. 4). Trubar v tem pismu priznava, da se latinščini zavestno izogiba, kar pojasnjuje s tem, da se boji, da bi zagrešil kak solecizem in grešil proti Priscianu (da bi se pregrešil proti pravilom latinske skladnje).¹³ Tudi sicer so slovenski protestantski pisci pisali pisma predvsem v nemščini. Predvsem v latinščini in manj v nemščini je pisal samo Krelj (Rajhman 1997: pisma št. 1, 3, 4, 5, 6), eno latinsko pismo je napisal Dalmatin (Rajhman 1997: pismo št. 26).

V tem okviru moramo omeniti tudi, da je potrebno upoštevati izrazito **razliko med tvorci in naslovniki** tedanjih knjižnih besedil. Medtem ko danes med njimi ni večjega prepada, saj so tvorci besedil v povprečju enako izobraženi kot naslovniki, sta bili nekdanje dve povsem ločeni skupini. Tvorci tedanjih knjižnih besedil so bili nadpovprečno izobraženi, bilo jih je izrazito malo in so pripadali intelektualni eliti. Nasprotno pa je imela skupina naslovnikov zelo različno izobrazbo, knjige pa so lahko *poslušali* celo nepismeni naslovniki, ki jih je bilo temu primerno

¹¹ Če je naslovnica dvojezična, besedilo praviloma ni povsem enako, ampak je nemški del deloma okrajšan.

¹² Zadnji dve je zapisal Krelj. Pogostejši so pri Trubarju krajši ogovori ali citati v latinščini.

¹³ Za razlago odlomka gl. Grdina (1999: 121).

več.¹⁴ Kot nekaj popolnoma običajnega moramo upoštevati, da bralci ali poslušalci enega od jezikov v knjigi, ki so jo brali ali poslušali, niso razumeli.

4 Jezik, narečje, govor in njihove meje

Prav tako moramo opozoriti na veliko problematičnost tedanje **identifikacije posameznih jezikov**, kakor jih pojmujejo danes. Medtem ko je bilo denimo v 16. stoletju povsem jasno, kaj je latinski, grški in hebrejski jezik, že zavest o nemščini ni bila povsem enoznačna, zavest o tem, kaj je na primer slovenski jezik ter kaj so slovanski jeziki, pa se je sploh šele oblikovala. Za povprečno izobrazenega (ki je bil za današnja pojmovanja seveda slabo izobrazen) in za vse neizobrazene ni bila razlika med posameznimi slovanskimi narečji nič manjša kakor razlika med posameznimi slovanskimi jeziki, kot jih pojmujejo danes. Prag znanja, ki se je pojmoval kot »razumevanje določenega jezika«, pa gotovo ni bil tako visok, da na primer znanje slovenščine ne bi omogočalo tudi osnovnega obvladovanja drugih slovanskih jezikov. Že Sigismund Herberstein na primer pravi, da je slovenski jezik »isto kot rutenski in moskovitski« (Simoniti 1979: 217). Prednost, ki so jo imeli številni plemiči slovenskega rodu v diplomatskih poslanstvih v Rusijo, kjer raba latinščine ni bila mogoča, takšno razmišljanje še dodatno potrjuje.¹⁵

Mesto slovenščine v očeh tedanjega evropskega intelektualca si bomo najlažje predstavljali, če si ogledamo opis »ilirskega jezika« (*De Illyrica sive Sarmatica lingua*) v delu Mithridates Conrada Gesnerja (1555), ki opisuje »vse tedaj znane jezike«.¹⁶ Med tistimi, ki govorijo *ilirski* jezik, najprej omenja Moskovite, Slovence (*Sclavi*), Čehe, Poljake in Litvance. Ugotavlja, da je *ilirski* jezik od vseh najbolj razširjen (Gesner 1555: 52a) in se ne razprostira samo po večjem

¹⁴ Zelo težko je namreč določiti okvirno število prebivalstva, ki ga je v 16. stoletju posredno ali neposredno zajel protestantizem in s tem stik s slovenskim knjižnim jezikom. Pismenega prebivalstva je bilo verjetno od 3 do 4 % na začetku 16. stoletja, ob koncu pa dvakrat več (prim. Ahačič 2004: 75). Število celotnega prebivalstva, ki ga je zajel protestantizem, pa se morda giblje okrog 10 %. Verjetno lahko kot zgornjo mejo za prostor Kranjske ter župnij ljubljanske škofije na Štajerskem in Koroškem upoštevamo podatek, da je škof Hren na območju svojega delovanja v razmeroma kratkem času spreobrnil 40.000 »duš« (Grdina 1999: 218 po Dimitz: *Geschichte Krains* III, 336).

¹⁵ V avstrijskih stikih z ruskim vzhodom so tedaj sodelovali diplomati – plemiči, ki so prihajali v dvorno službo domala izključno s slovenskega ozemlja, kar je bilo zanje v tem oziru vsekakor relativna prednost. V stikih z Rusijo namreč ni bilo mogoče uporabljati latinščine, ki je bila sicer v rabi ob tovrstnih misijah. Od slovensko govorečih so šli na diplomatske misije v Rusijo naslednji (Simoniti 1979: 69–70): 1. goriški plemič Jurij Thurn (Della Torre, Jurij Delator) 1490 in ponovno 1491: viri nam pričajo, da je bil do neke mere kos ruščini; 2. Jurij Schnitzenpaumer, 1514, Maksimilijanov legat, vitez žovneški in glavar na Ptuj; 3. že omenjeni Sigismund Herberstein, dve ruski poslanstvi: 1516–1518, 1526–1527; 4. Maksimilijan je leta 1518 zaupal pogajanja z rusko delegacijo, ki je prišla skupaj s Herbersteinom in ki jo je sprejel v Innsbrucku, trem slovenščine večšim pogajalcem – Herbersteinu, Radovljičanu Pavlu Obersteinu in Tržačanu Petru Bonomu; 5. podobno je Maksimilijan II. še v drugi polovici 16. stoletja prosil notranjeavstrijskega nadvojvodo Karla, naj mu prepusti svojega vicekanclerja Janeza Kobencla, barona Proseškega in Predjamskega, za diplomatsko misijo v Rusijo, ker zna slovensko.

¹⁶ Opis je kompilacija različnih zapisov o slovanskih jezikih in navaja tudi znani Herbersteinov odlomek, ki našteva slovanske jezike.

delu Evrope, ampak sega celo do Azije. Imenujemo ga lahko tudi *slovanski* (*Slavonica, Sclavonica*), Nemci pa imenujejo tiste, ki govorijo ta jezik, *Wenden/Winden*, jezik pa *windisch* (Gesner 1555: 52b–53a). Ker Gesner kompilira več virov, na koncu po abecedi povzame vsa ljudstva, ki govorijo ilirski jezik.¹⁷ Slovenci so označeni z naslednjimi poimenovanji (Gesner 1555): Karni (*Carni*), Kranjci (*Carniolani*), Korošci vse do Drave (*Carinthii usque ad Dravum*), Istrani (*Iftri[i]*), del Panonije (*Pannoniae pars*), Štajerci pod Gradcem (*Stirii infra Gretzium*), hkrati pa tudi Slovenci (*Sclavi, Slavi*) (Gesner 1555: 54b–55a, 52b).¹⁸

Dodatno zmedo je vnašala nadvse tanka meja med pojmovanjem izrazov kot so **jezik**, **narečje** in **govor**, ki so jih mnogokrat rabili v razmerju, ki bi ga danes označevali z 'jezikovna družina' in 'jezik'.

Gesner v omenjenem delu (1555: 1b–2a) razlaga, da je narečje (*dialectus*)

govor, ki kaže posebno značilnost ali značaj nekega kraja in prikazuje skupni značaj naroda (*gens*). Grki poznajo pet različnih narečij svojega jezika: atiško, jonsko, dorsko, eolsko in petega skupnega. /.../ Mi smo upoštevali, da ponekod beseda *dialectus* enostavno označuje govorjenje (*sermo*) ali govorjeni govor (*oratio articulata*) ali pa sam pogovor v več besedah, drugje (predvsem pri slovniciarjih) pa značilnost posameznega elementa ali več delov nekega jezika, ki se razlikuje od skupnega jezika ali od drugih podobnih ali sorodnih jezikov.¹⁹

Tako je torej velevala teorija. Poglejmo pa si primer, ki nam bo nazorno predstavil, kako tanke so bile v praktičnem opisovanju jezikov in zavesti (izobraženih!) piscev meje med izrazi jezik, narečje in govor. V latinskem uvodu, ki želi poudariti pomembnost slovenščine, Bohorič (BH 1584: *5a) govori o kranjskih ljudeh ali Slovencih (*homines Carniolani feu Slavi*), ki so šele s Trubarjem dobili *Sveto pismo v svojem narečju* (*dialectus*). Nekaj vrstic naprej pravi, da lahko zdaj tudi Kranjci in Slovenci vidijo, kako govorijo svetopisemski junaki v kranjskem jeziku (*Carniolana lingua*) (BH 1584: *5b), in še pozneje, kako upa, da bo sam pripomogel k pravilnejšemu govorjenju in pisanju kranjskega govora (*sermo*) (BH 1584: **3a). Slovenščina je tudi del slovanskega jezika (*Slavica lingua/genus dicendi*) (BH 1584: *7a, *8a), saj ima ta slovanski/slovenski jezik pač nekaj razločkov v izgovarjanju in pisavi pri številnih narodih, ki ga govorijo (BH 1584: *8a) – podobno kot na primer »Belgi« govorijo nemško. Cirilski, hrvaški, rutenski, možovitski, češki, lužiški ali vandalski

¹⁷ Navajam jih v originalnem zapisu po abecedi: Abgazari/Abgazelli/Gazari, Aestui, Arbenfes, Befsii/Bofnenfes/Bofhafienfes, Bohemi, Borulfii, Carni, Carniolani, Carinthii usque ad Drauum, Cafubi/Caffubitae, Circali, Corali, Croati/Chroati, Culmii, Curi, Dalmatae/Delmatae, Dibrii, Epirotae, Gepidae, Hungari ad Vagum fluvium, Iapides, Iazyges, Iftri, Lituani, Liui, Lufatii, Lygi, Macedones mediterranei, Maxobii/Mazobitae, Meifi/Myfii, Moldaui, Molchi/Molcouitae, Morau, Mordaci, Nugardi, Obodritae/Obotriti, Ohulici, Pannoniae pars, Permi, Plefcouii/Plefcouienfes, Podolii, Polabi, Poloni maiores et minores, Pomerani, Rafcii/Rafci/Bulgari, Rugi, Rulliani/Rutheni, Samogitae, Sarbi/Sorabi/Scruui, Sarmatae, Sclau/Slau, Slefii/Silefii/Slefitea, Smolnenfes, Tranfiluani, Vandali/Vuandali, Veltae, Vilaci, Vuagrii, Vuinuli, Zagorani, Zadravani.

¹⁸ Slovanski oziroma ilirski jezik enako obravnava tudi Megiser še na začetku 17. stoletja (MTh 1603: 8b), skoraj gotovo po Gesnerju.

¹⁹ Prevedel avtor prispevka.

in kranjski jezik (*lingua*) so tako hkrati tudi *narečja* (*idioma*) slovanskega jezika (BH 1584: 35). Tak pogled na odnose med jeziki, narečji, govori in jezikovnimi družinami bi dandanes lahko imenovali »terminološka nedoslednost«, pri proučevanju virov o jezikovni situaciji pa moramo z njo računati kot s »terminološko stvarnostjo«. ²⁰

Enak način razmišljanja, kot smo ga navedli pri Gesnerju in Bohoriču, lahko zasledimo tudi ob koncu 16. stoletja v Megiserjevem večjezičnem slovarju (Mth 1603: 8b). Tam Megiser v peti tabeli uvodnega dela navaja slovanski/slovenski jezik (*Sclavonica lingua*), ki ima 21 (skupin) *narečij*, med njimi sicer tudi slovenska: kranjsko, koroško (karantansko), celjsko itd. – a hkrati vsa druga slovanska *narečja*. Pa vendar v slovarju pri večini slovenskih besed zapiše kar kratico *Sclav./Scla./Sclavon.* (slovensko/slovansko).

Takšne (lahko bi rekli kar sistematične) nedoločeni pri jezikovnih oznakah se moramo zavedati tudi pri obravnavi gradiva o jezikovni situaciji in biti do jezikovnih oznak *slovansko*, *slovensko* itd. ter *jezik*, *narečje*, *govor* vselej kritični. ²¹ Nejasnost pojmov so namreč v svoj prid večkrat uporabljali tudi tisti tedanji pisci, ki so se sicer zavedali razlike med slovenščino in ostalimi slovanskimi jeziki ter med jezikom in narečji. Določen projekt je bilo pač lažje financirati, če se je njegov avtor skliceval na uporabnost v širšem prostoru. Poleg tega je bilo tudi zavest o pomembnosti jezika lažje vzpostavljati tako, da so predstavljali slovanski/slovenski jezik kot enega večjih in pomembnejših evropskih jezikov.

Tak namen – zajeti čim širši krog naslovnikov – je bil večinoma tudi iskren, v primeru Dalmatinove *Bibleje* na primer podprt celo z večjezičnim registrom besed. V ozadju pa vidimo enak miselni koncept kot pri prej navedenih avtorjih. Takole pravi v nemškem uvodu v DB 1584 (Rajhman 1997: 294): ²²

In ker se naš kranjski jezik, ki sem se nanj kot Kranjec najbolj oziral, po posebnem svojstvu (*mit einer sonderbaren eigenschafft*) nekoliko loči od ostalih slovanskih/slovenskih narečij (*von den andern Windischen Dialectis*), sem se potrudil s pravopisom (*mit der Orthographia*) in pisavo besed (*schreibung der wörter*) na drug način, predvsem

²⁰ Izraz *lingua Slavica/Slavonica* itd. torej lahko označuje tako slovanščino kot slovenščino. Za dosedanje obravnave tega problema, izčrpne primere ter poskus sistematizacije problema gl. Müller 2003.

²¹ Seveda pa z razpoznavanjem oznak jezikov vedno le nimamo težav, še posebej če pisec opisuje situacijo iz lastne izkušnje. Omenimo spet primer iz popotnih dnevnikov Paola Santonina s konca 15. stoletja. Leta 1484 je v svojem dnevniku o jezikovnem stanju na severnem delu slovanskega prostora zapisal tole: »Od fare svetega Danijela po Ziljski dolini navzdol do Beljaka so z Nemci pomešani Slovenci in oba naroda govorita oba jezika« (Santonino 1991: 37). Za deželo Kranjsko, ki po Santoninu (1991: 45) »sega v dolžino kakih petdeset milj, nje širina pa znaša deset milj; začenja se na slemenu Ljubelja in se končuje pri Ljubljani (*Laybacum*)«, je leta 1486 zapisal, da se v njej »skoraj povsod /.../ uporablja slovenski jezik« (Santonino 1991: 46). Tudi v savinjski pokrajini, ki po Santoninu meri v širino 60 milj in čez, »s/koraj vsi govorijo slovensko, čeprav znajo tudi nemško« (Santonino 1991: 90). Ti opisi so pomembni že zato, ker se je Santoninu, kanclerju oglejskega patriarha italijanskega rodu in humanistu, zdelo dejstvo, da prebivalci govorijo slovensko, nekaj samoumevnega in zabeležke vrednega, kar je seveda prvovrstno humanistično razmišljanje. Ker so morali duhovniki v nekaterih položajih upoštevati tudi ljudski jezik, pa je konec koncev to tudi dobrodošla informacija njegovemu nadrejenemu: oglejskemu patriarhu.

²² Prevod smo na nekaterih mestih spremenili in opremili z nemškimi izhodiščnimi izrazi.

z dodajanjem nekaterih besed ob robu (nanje sem opozoril z zvezdico) in zadaj v registru, da bi se ta moj prevod ne le na Kranjskem, Spodnještajerskem in Koroškem, ampak tudi v drugih omenjenih sosednjih slovanskih/slovenskih deželah (*Windischen Landen*) s pridom, kakor upam, mogel brati ter uporabljati za razmah jezika in za pospeševanje čistega nauka.

Se pa s pojavom knjižnega jezika pojavi tudi zavest o tem, kaj v večji meri določa jezik ter kaj v večji meri določa narečja in govore. Iz že mnogokrat navajanih mest, na katerih govori Trubar tudi o razlikah znotraj slovenskega jezika,²³ je razvidno, da po Trubarju slovenski *knjižni jezik* navzven določata predvsem izbira besedja in slog, *govore* in *narečja* pa določajo predvsem razlike v naglasih in posameznih besedah.²⁴

5 Vpliv normativnih del na jezikovno situacijo

Medtem ko je pri preučevanju sodobne jezikovne situacije **vpliv temeljnih normativnih** del (t. i. kodificirane norme) na jezikovno prakso nezanemarljiv, pa moramo neposredni vpliv priročnikov, kot so slovnice in predvsem slovarji, na jezikovno situacijo v 16. stoletju in standardizacijo jezika vzeti z veliko previdnostjo, toliko večji vpliv na normiranje pa priznati t. i. temeljnim in širše uporabljanim besedilom, kot je v Nemčiji Luthrova ali v Sloveniji Dalmatinova *Biblija*, še prej pa Trubarjevi prevodi.

Vloga slovnice, slovarčkov in Megiserjevih slovarjev je namreč v prvi vrsti reprezentativna, manj pa neposredno normativna. Piscem tovrstnih besedil v 16. stoletju ni šlo v prvi vrsti za kodifikacijo norme, ampak bolj za dokazovanje in

²³ V teh primerih je z oznako slovenski jezik tudi dejansko mišljena slovenščina. Od kod »Krovati«
odlomku v TE 1555, dobro razloži Grdina (1999: 115).

²⁴ »/T/oda slovenski jezik je sam na sebi reven in glede mnogih besed pomanjkljiv, ima tudi mnogo *aequivoca*, tj. besed z več pomeni, in se govori ne samo v eni deželi drugače kot v drugi, ampak pogosto v razdalji 2 do 3 milj, da, često tudi veni sami vasi drugače in različno v mnogih **besedah in naglasih** [wird ... mit vilen Wörtern vnd Accentibus anderst vnd vngleich geredt].« (TE 1557: a 4a–4 b; Rupel 1966: 75.) — »Pri tem prevajanju sem se potrudil glede **besed in sloga** [mit den Wörtern vnd Stylo], da bi ga **utegnil** z lahkoto razumeti vsak Slovenec, bodisi Kranjec, Spodnještajerec, Korošec, Kraševce, Istran, Dolenjec ali Bezjak. Zaradi tega sem ostal kar pri kmečkem slovenskem jeziku, kakor se govori na Raščici, kjer sem se rodil. Nenavadnih in hrvaških besed nisem hotel primešavati niti si novih izmišljati.« (TT 1557: c 1a; Rupel 1966: 80–81.) — »Mi imamo pag tukaj tri rizhi vom pouedati: Na peruu. Kadar ta Slouenski Iefig fe poufod glih inu veni vishi ne gouori, drigazhi gouore **sdoftimi beffedami** Crainci, drigazhi Coroshci, drigazhi Shtaiertj inu Dolenci tar Belfiaki, drigazhi Krashouci inu Iftriani, drigazhi Crouati. Obtü fmo mi letu nashe dellu vta Crainski Iefig hoteli poftautiti, fa dofti rizhi uolo, ner vezh pag, kir fe nom sdy, de ta, tih drugih Deshel ludi, tudi mogo faftopiti: Inu mi ne fmo vletimu nashimu obrazhanu, oli Tolmazheuanu lepih, glatkih, viffokih, kunftnih, nouih oli nefnanih beffed iskali, Temuzh te gmainske Crainske preprofte beffede, katere ufaki dobri preprofti sloueniz lahko more faftopiti /.../.« (TE 1555: A 2b–A 3a.) — »/Z/akaj **besede**, ki jih zametuje [Trubarjev kritik], uporablja in razume tudi preprosti clovek na Gorenjskem in Dolenjskem, okoli Celja in Slovenj Gradca, čeprav ne zna nemško. Lahko bi prevel in postavil za *vr/fhah vsroh*, za *gnada miloft*, za *miloft pomilosardyu*, za *ferdamnene pogublene oli sgublene*, za *trofht vtjfsania*, za *nuz prid*, za *leben fhiuot*, za *erbfzhina dedina*, za *lon plazhia*, za *fhityma glas* itd., kakor sem nekatere teh **besed** tudi rabil. Vendar sem hotel ostati pri preprostem kranjskem jeziku.« (Pismo 19. marca 1560, Rajhman 1986: 59–60.)

prikazovanje obstoja slovničnih pravil, ki bi bila primerljiva s pravili uveljavljenih jezikov, oziroma obstoja ekvivalentnega besedišča.

Če želimo proučevati na primer Bohoričevo slovnico kot odraz jezikovne situacije ali če želimo proučevati vpliv Bohoričeve slovnice na jezikovno situacijo, moramo to slovnico obvezno brati in razumeti znotraj njenih neposrednih in posrednih vplivov (in ne kot delo, ki bi ga lahko razumeli samega na sebi). Slovnice Melanchthona, Claja, Donata itd. nam pri tem služijo kot nekakšen dešifrant Bohoričevega besedila. Prav tako ni imel Megiserjev pravopis ali izbor besedja v MD 1592 in MTh 1603 na primer prav nobenega vpliva na tedanje pisanje.

6 Sočasna jezikovna terminologija – ubesedovanje jezikovne situacije

Mnogo informacij o jezikovni situaciji nam lahko razkrije raba določenih besed, predvsem terminov, v jeziku obravnavanega obdobja. S tega vidika je zelo koristno, če si pri obravnavanju jezikovne situacije v 16. stoletju lahko pomagamo tudi s podatki o tedanji leksiki.²⁵

Vzemimo na primer že zgoraj obravnavani termin **jezik**: v pomenu 'glasovni sistem za govorno in pisno izražanje'²⁶ je gotovo eden najbolj rabljenih jezikoslovnih terminov, ki so ga poznali vsi slovenski protestantski pisci.²⁷ Trubar (npr. TC 1575: 184–185; TC 1575: 174, TL 1561: A 4b) ločuje **gmajn**, **zastopni jezik** (jezik, ki ga ljudje v cerkvi razumejo) ter **nezastopni jezik** (jezik, ki ga ljudje pri cerkvenih obredih ne razumejo), ki se ga kot **neznanega jezika** (tujega jezika) lahko tudi naučimo (TC 1575: 254). Megiser pozna tudi **materin jezik** (MD 1592: *Mutter Sprach, lingua vernacula*). Jezik, ki se ga moramo naučiti in ni *lingua vernacula*, ampak je (če uporabimo Dantejeve besede) *locutio secundaria*, pa je **bukovski jezik** (izraz rabijo Trubar, Dalmatin in Megiser) ali **bukovščina** (samo TAr 1562: 22a), jezik knjig, torej latinščina. Jezik je lahko tudi **pravi** (JPo 1578: naslovn.) ali **čistejši**²⁸ (KPo 1567: B 3a), moramo pa ga vseskozi **mojstriti** (DPr 1580: *2b = Trubarjev uvod).

²⁵ Zato je za razumevanje posameznih zgodovinskih situacij neprecenljivega pomena izdelava posameznih zgodovinskih slovarjev. Za 16. stoletje je zaenkrat na voljo poskusni snopič *Slovarja jezika protestantskih piscev 16. stoletja* (Merše in Novak 2001) ter obsežno gradivo z urejenim popolnim izpisom slovenskega besedja vseh slovenskih protestantskih piscev 16. stoletja v *Sekciji za zgodovino slovenskega jezika Inštituta za slovenski jezik Frana Ramovša, ZRC SAZU*. To gradivo sem uporabljal tudi pri pripravi tega članka, za kar se najlepše zahvaljujem.

²⁶ Prim. geslo *jezik* (F. Novak v Merše in Novak 2001: 70–71).

²⁷ Megiser (MD 1592) ima v tem pomenu tudi izraz *beseda* (= *Sprach, lingua, jesik*).

²⁸ Pojem *čistejših* in manj čistih slovenskih govorov/narečij je v slovenski jezikovni prostor prinesel šele Krelj. Medtem ko Trubar govorov in narečij ne vrednoti in razvršča po pomembnosti, stori Krelj prav to. Na mestu, kjer sicer spet retorizira, ker želi poudariti pravilnost izbire svoje variante govora, razvrsti slovenske govore v dve skupini: »v Kranju« in na Koroškem govorijo na pol po nemško, torej grše, medtem ko skoraj povsod drugje *okoli nas* govorijo *čistejšo* slovenščino (KPo 1567: B 2b–B 3a): »Inu [fimo] [pomi]lili tudi na vezh nalfiga imena inu iesika Lüdy, kjtr fo okuli naf, Dolence, Iftriane, Vipavce &c. Kateri fkorai povfod zhiřtėfhi flovenfki govore, kakor mi po Kranju inu Korofhki desheli, do polu nemlhki.«

Vsakemu jeziku je lastna tudi **idioma** ali **natura** (KPo 1567: B 3a) oziroma **šega** (pogosteje, npr. JPo 1578: 8b; DB 1584: I, 20a) 'jezikovna posebnost, značilnost; narava jezika' oziroma *proprietas linguae*.

7 Sklep

V gornjem prispevku smo nanizali nekaj metod in problemov, ki se jih moramo zavedati raziskovalci sociolingvističnih značilnosti preteklih dob, ter navedli nekaj primerov in zakonitosti obravnave zgodovinske jezikovne situacije. Takšna obravnava je seveda glede na obseg prispevka lahko samo shematska. Želi pa vzpodbuditi k nadaljnjim sociolingvističnim raziskavam starejših obdobj.

Viri

- TC 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Catechismus*. Tübingen.
 TA 1550 = Trubar, Primož, 1550: *Abecedarium vnd der klein Catechismus*. Tübingen.
 TA 1555 = Trubar, Primož, 1555: *ABECEDARIVM*. Tübingen.
 TC 1555 = Trubar, Primož, 1555: *CATECHISMVS*. Tübingen.
 TE 1555 = Trubar, Primož, 1555: *TA EVANGELI SVETIGA MATEVSHA*. Tübingen.
 TM 1555 = Trubar, Primož, 1555: *ENA MOLITOV TIH KERSzhenikou*. Tübingen.
 TT 1557 = Trubar, Primož, 1557: *TA PERVI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.
 TKo 1557 = Trubar, Primož, 1557: *TA SLOVENSKI KOLENDAR*. Tübingen.
 TR 1558 = Trubar, Primož, 1558: *EN REGISHTER..* Tübingen.
 TT 1560 = Trubar, Primož, 1560: *TA DRVGI DEIL TIGA NOVIGA TESTAMENTA*. Tübingen.
 TL 1561 = Trubar, Primož, 1561: *SVETIGA PAVLA TA DVA LISTY*. Tübingen.
 TR 1561 = Trubar, Primož, 1561: *Regifter vnd fummariſcher Inhalt*. Tübingen.
 TAr 1562 = Trubar, Primož, 1562: *ARTICVLI OLI DEILI, TE PRAVE STARE VERE KERSZHANSKE*. Tübingen.
 *P 1563 = *ENE DVHOVNE PEISNI*, Tübingen, 1563.
 TO 1564 = Trubar, Primož, 1564: *CERKOVNA ORDNINGA*. Tübingen.
 TPs 1566 = Trubar, Primož, 1566: *Ta Celi Pfaller Daidou*. Tübingen.
 TA 1566 = Trubar, Primož, 1566: *ABECEDARIVM, OLI TABLIZA*. Tübingen.
 KB 1566 = Krelj, Sebastijan, 1566: *OTROZHIA BIBLIA*. Regensburg.
 TC 1567 = Trubar, Primož, 1567: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen.
 TL 1567 = Trubar, Primož, 1567: *SVETIGA PAVLA LYSTVVI*. Tübingen.
 TP 1567 = Trubar, Primož, 1567: *ENA DVHOVSKA PEISSEN SVBPER TVRKE*. Tübingen.
 TPs 1567 = Trubar, Primož, 1567: *ENI PSALMI, TA CELI CATEhifmus*. Tübingen.
 KPo 1567 = Krelj, Sebastijan, 1567: *POSTILLA SLOVENSKA*. Regensburg.
 TC 1574 = Trubar, Primož, 1574: *TA CELI CATEHISMVS*. Tübingen.
 TP 1575 = Trubar, Primož, 1575: *Try Duhouske peifsni*. Tübingen.
 TC 1575 = Trubar, Primož, 1575: *CATEHISMVS SDVEIMA ISLAGAMA*. Tübingen.

- DJ 1575 = Dalmatin, Jurij, 1575: *JESVS SIRAH*. Ljubljana.
- DPa 1576 = Dalmatin, Jurij, 1576: *PASSION*. Ljubljana.
- TT 1577 = Trubar, Primož, 1577: *NOVIGA TESTAMENTA PVSLEDNI DEIL*. Tübingen.
- JPo 1578 = Juričič, Jurij, 1578: *POSTILLA*. Ljubljana.
- DB 1578 = Dalmatin, Jurij, 1578: *BIBLIE, TV IE.VSIGA SVETIGA PISMA PERVI DEIL*. Ljubljana.
- TkM 1579 = Tulščak, Janž, 1579: *Kerzhanske LEIPE MOLITVE*. Ljubljana.
- TPs 1579 = Trubar, Primož, 1579: *TA PERVI PSALM SHNEGA TRIEMI ISLAGAMI*. Tübingen.
- DC 1579 = Dalmatin, Jurij, 1579: *TA CELI CATEHISMVS*. Ljubljana.
- BTa 1580 = Bohorič Adam, 1580: *OTROZHIA TABLA*. Ljubljana.
- DBu 1580 = Dalmatin, Jurij, 1580: *PERVE BVQVE MOSESSOVE*. Ljubljana.
- DPr 1580 = Dalmatin, Jurij, 1580: *SALOMONOVE PRIPVVISTI*. Ljubljana.
- DC 1580 = Dalmatin, Jurij, 1580: *CATEHISMVS*. Ljubljana.
- TT 1581–82 = Trubar, Primož, 1581–82: *TA CELI NOVI TESTAMENT*. Tübingen.
- DB 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *BIBLIA*. Wittenberg.
- DC 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*. Wittenberg.
- DM 1584 = Dalmatin, Jurij, 1584: *KARSZANSKE LEPE MOLITVE*. Wittenberg.
- BH 1584 = Bohorič, Adam, 1584: *Arcticae horulae succifivae*. Wittenberg.
- DAg 1585 = Dalmatin, Jurij, 1585: *AGENDA*. Wittenberg.
- DC 1585 = Dalmatin, Jurij, 1585: *TA KRATKI WIRTEMBERSKI CATECHISMVS*. Wittenberg.
- TtPre 1588 = Trost, Matija, 1588: *ENA LEPA INV PRIDNA PREDIGA*. Tübingen.
- MD 1592 = Megiser, Hieronymus, 1592: *DICTIONARIVM QVATVOR LINGVARVM*. Graz.
- MPar 1592 = Megiser, Hieronymus, 1592: *PAROIMIOLOGIAS*. Graz.
- MS 1593 = Megiser, Hieronymus, 1593: *SPECIMEN*. Frankfurt.
- TPo 1595 = Trubar, Primož, 1595: *HISHNA POSTILLA*. Tübingen.
- TfM 1595 = Trubar, Felicijan, 1595: *LEPE KARSZHANSKE MOLITVE*. Tübingen.
- TfC 1595 = Trubar, Felicijan, 1595: *TA CELI CATEHISMVS, ENI PSALMI*. Tübingen.
- ZK 1595 = Znojilšek, Janž, 1595: *KATECHISMVS DOCTORIA MARTina Luthra*. Tübingen.
- MTh 1603 = Megiser, Hieronymus, 1603: *Thefaurus Polyglottus*. Frankfurt.

Rajhman, Jože, 1986: *Pisma Primoža Trubarja*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev 7.)

Rajhman, Jože, 1997: *Pisma slovenskih protestantov*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za filološke in literarne vede. (Korespondence pomembnih Slovencev 11.)

Rupel, Mirko, 1966: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: DZS.

Sakrausky, Oskar (ur.), 1989: *Primus Truber: Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*. Dunaj–Ljubljana.

Literatura

Ahačič, Kozma, 2004: Od šolanja do uporabnikov: še nekaj vprašanj slovenske zgodovinske sociolingvistike 16. stoletja. *Jezik in slovstvo* 49/1. 57–82.

Fishman, Joshua. A., 1978: *Sociologija jezika*. Sarajevo.

Gesner, Konrad, 1555: *Mithridates: De differentiis linguarum tum veterum tum quae hodie apud diversas nationes in toto orbe terrarum in usu sunt, Conradi Gesneri Tigurini Observationes*. Tiguri: Froschoverus.

Grdina, Igor, 1993: Začetki slovenske književnosti med protestantsko in katoliško reformacijo. *Slavistična revija* 41/1. 77–129.

Grdina, Igor, 1995: Nekaj opazk o vlogi Primoža Trubarja v začetkih slovenskega knjižnega jezika. *Zgodovinski časopis* 49/3. 379–398.

Grdina, Igor, 1999: *Od Brižinskih spomenikov do razsvetljenstva*. Maribor: Obzorja.

IZS 1999: *Ilustrirana zgodovina Slovencev*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Kidrič, France, 1929–1938: *Zgodovina slovenskega slovstva od začetkov do Zoisove smrti: Razvoj obseg in cena pismenstva književnosti in literature*. Ljubljana: Slovenska matica.

Legan Ravnikar, Andreja, 2001: *Obredna terminologija v razvoju slovenskega knjižnega jezika (Od Brižinskih spomenikov do ustalitve enotne knjižne norme sredi 19. stoletja)*: Doktorska disertacija. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Lenček, Rado L., 1996¹: Sociolingvistične komponente Bohoričeve zamisli slovenskega knjižnega jezika. *III. Trubarjev zbornik*. Ljubljana: Slovenska matica in Slovensko protestantsko društvo Primož Trubar. 231–237.

Lenček, Rado L., 1996²: *Izbrane razprave in eseji*. Ljubljana: Slovenska matica.

Merše, Majda in Novak, France (s sodelovanjem Francke Premk), 2001: *Slovar jezika protestantskih piscev 16. stoletja: Poskusni snopič*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU.

Müller, Jakob, 2003: Raba imena Slovenci v 16. stoletju. *Škrabčeva misel IV: zbornik s simpozija 2002*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica. 21–41.

Orožen, Martina, 1996: *Poglavja iz zgodovine slovenskega knjižnega jezika (Od Brižinskih spomenikov do Kopitarja)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Pogačnik, Jože, 1968: *Zgodovina slovenskega slovstva 1: Srednji vek, reformacija in protireformacija, manirizem in barok*. Maribor: Založba Obzorja.

Pogorelec, Breda, 1983: Razvoj slovenske slovnične zavesti od 16. do 19. stoletja. *SSJLK* 19 (1983). 89–94.

Pogorelec, Breda, 1984: Novi pogledi na slovenski jezik 16. stoletja. *Protestantismus bei den Slowenen / Protestantizem pri Slovencih*. Dunaj (= Wiener slawistischer Almanach, Sonderband 13). 181–208.

Pogorelec, Breda, 1987: Sociolingvistični vidiki Trubarjevega jezika. *Odsevi reformacijskega gibanja v dokumentih Arhiva SR Slovenije*. Ljubljana. 14–21.

Pogorelec, Breda, 1994: Cerkevno življenje in slovenščina v javnosti v sedemnajstem stoletju. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628 / Katoliška prenova in protireformacija v notranjeavstrijskih deželah 1564–1628 / Riforma cattolica e controriforma nell'Austria Interna 1564–1628*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Hermagoras/Mohorjeva/Styria.

Rajhman, Jože, 1996: Dalmatin, Jurij. *Slovenska književnost*. Ljubljana: Cankarjeva založba. 73.

Rupel, Mirko, 1956: Reformacija. *Zgodovina slovenskega slovstva 1: Od začetkov do romantike*. Ljubljana: Slovenska matica. 183–260

Santonino, Paolo, 1991: *Popotni dnevniki: 1485–1487*. Celovec, Dunaj, Ljubljana: Mohorjeva založba.

Schmidt, Vlado, 1952: *Pedagoško delo protestantov na Slovenskem v XVI. stoletju* (Pedagoški tisk, zvezek 6). Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Seitz, Elisabeth, 1998: *Primus Truber – Schöpfer der slovenischen Schriftsprache?* Slavistische Beiträge 363. München: Verlag Otto Sagner.

Simoniti, Primož, 1979: *Humanizem na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska matica.

Simoniti, Vasko in Štih, Peter, 1996: *Slovenska zgodovina do razsvetljenstva*. Ljubljana: Korotan.

Vidmar, Tadej, 1997: *Odnos oblasti do izobraževanja in šolanja v srednjem veku* (magistrska naloga). Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Vidmar, Tadej, 1999: *Preoblikovanje srednjeveških šol in nastajanje novoveške stopenjske šolske strukture* (doktorska disertacija). Ljubljana: Filozofska fakulteta.